

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ГОЛОВАТА Наталія Анатоліївна

ЗЕМЛЕВОЛЮДННЯ ТА ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ
ЦЕРКВИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

09.00.11

07.00.01 - Історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Ав 38.422

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті історії України НАН України

Науковий керівник - доктор історичних наук, академік НАН України

Смолій Валерій Андрійович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Путро Олексій Іванович
кандидат історичних наук, доцент
Мордвінцев Вячеслав Михайлович

Провідна організація - Національний університет "Києво-
Могиллянська Академія"

Захист відбудеться "30" вересня 1997 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 50.17.01 для захисту дисертацій в Інституті історії України НАН України за адресою: 252001 м.Київ, вул. М.Грушевського, 4, Інститут історії України НАН України.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту історії України НАН України (вул. М.Грушевського,4).

Автореферат розісланий "27" серпня 1997 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук

Шип Н.А.

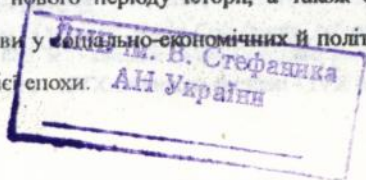
ЛННБ України ім.В.Стефаника

00751214 (К)

Загальна характеристика роботи

Актуальність теми дослідження. Процеси демократизації суспільства обумовили якісно нові зміни у вітчизняній історичній науці, зробивши можливим не лише вивчення ряду раніше "закритих" тем, але й дозволивши неупереджено поглянути на таку складову історії нашого суспільства як історія церкви. Вивчення історії церкви сьогодні потребує перегляду та комплексного підходу, а отже й врахування серед інших аспектів її діяльності сфери економіки. Тривалий час подібна проблематика розглядалась переважно в моралізаторському аспекті, ґрунтуючи для чого був сам факт наявності у церкви майна та його несумісність з первісними християнськими ідеалами аскетизму. За такого підходу церква та її економічна діяльність були вирвані з контексту історичного розвитку суспільства. Відновити поступовість можна було б, враховуючи той факт, що церква є суспільним інститутом і еволюціонує разом із суспільством, відбиваючи ступінь його духовного, соціально-політичного та економічного розвитку, а також керуючись потребами, які ставить перед нею власний внутрішній розвиток. Актуальним і важливим є вивчення проблеми церковної економіки та її взаємозв'язку з політичними, релігійними й економічними процесами в Україні з часу Люблінської унії до Визвольної війни українського народу, оскільки саме в цей період у суспільстві відбувається пов'язана із формуванням національної свідомості еволюція, яка призвела до бурхливих подій середини XVII століття. Обраний напрям дослідження дозволяє деталізувати ряд аспектів життя українського суспільства доби пізнього середньовіччя та переходу до нового періоду історії, а також сприяє глибшому розумінню ролі церкви у соціально-економічних й політичних процесах та релігійному русі цієї епохи.

Слід відзначити, що дане дисертаційне дослідження актуалізується також подіями сьогодення, оскільки вирішення майнових питань займає не останнє місце у відносинах церков різних конфесій у сучасній Україні.

Об'єктом дослідження є православна церква як соціально-економічний інститут в системі суспільних відносин на Правобережній Україні в другій половині XVI - першій половині XVII ст. у відображенні архівних та друкованих джерел.

Предмет дослідження становить комплекс проблем землеволодіння та економічної діяльності православної церкви у взаємозв'язку з політичним, релігійним та соціально-економічним розвитком Правобережної України в другій половині XVI - першій половині XVII ст. Відповідно до повноти репрезентації даної проблематики в архівних джерелах основну увагу зосереджено на вивченні вказаного аспекту діяльності церкви на території Київського та Волинського воєводства.

Хронологічні межі охоплюють другу половину XVI - першу половину XVII століття. Встановлення нижньої хронологічної межі обумовлюється політичними подіями 1569 р., в результаті яких території Волині, Брацлавщини, Київщини та Східного Поділля були включені до складу Польського королівства, що справило помітний вплив на суспільно-правове та економічне становище церкви в цьому регіоні. Верхня - визначається новою церковно-релігійною ситуацією, яка склалась в ході Визвольної війни українського народу.

Ступінь наукової розробки теми дисертації. Окремі аспекти даної проблеми частково розглядалися дослідниками історії церкви. Однак, незважаючи на значну кількість праць, які у тій чи іншій мірі торкалися церковного землеволодіння та господарства, ступінь висвітлення цієї теми не може вважатись задовільним, оскільки не створено жодної спеціальної наукової праці, де б комплексно розглядалось питання про засади та особливості економічної діяльності церкви в Україні в другій половині XVI - першій половині XVII століття.

Певне відображення тема матеріального стану церкви знайшла ще в богословській літературі та полемічних творах, породжених навіюючими змаганнями кінця XVI - першої половини XVII століття. Різкий осуд зловживань духовних осіб церковними багатствами містився у творах І.Вишньського: "Хай прокляті будуть владики, архімандрити й ігумени, котрі монастирі привели в запустіння і починили собі із святих місць фільварки" ¹. У творі першої половини XVII ст. - "Літосі" серед спрямованих проти греко-католицької церкви аргументів наводилась порівняльна характеристика майнового забезпечення уніатських та православних установ. Змальовуючи занедбаний стан колись добре уфундованих волинських монастирів, які опинились в руках уніатів, П.Могила протиставляв йому духовне піднесення в ряді православних чернечих обителів, яке спостерігалось тут, незважаючи на їх майже бідне існування ². Несучи на собі карб полемічних прийомів, така література все ж досить об'єктивно відображала становище багатьох церковних інституцій післяберестейської доби.

Питання земельної власності та традиційних церковних прибутків висвітлювалось в деяких працях першої половини XIX ст. Насамперед слід відзначити доробок С.Болховітінова, який, змальовуючи різноманітні аспекти історії київської митрополії, торкнувся і проблеми утримання духовенства ³. Увага Я.Поцея зосереджувалась головним чином на такому традиційному джерелі надходжень на утримання кліру як десятини. На підставі Литовської метрики та інших документів, у більшості дотичних історії Холмської єпархії, автор викривав привласнення католицькою церквою десятин, які здавна належали православним релігійним установам, пов'язуючи непевне становище

¹ Вишньський Іван. Твори.-К.,1986.-С.59.

² Літосі albo kamien...//АрхОЗР.-Ч.1.-Т.9.-С.287.

³ Митроп. Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии.-К.,1825.-291 с.; його ж : Описание Киево-Печерской Лавры.-К.,1826.-191 с.

православного духовенства (особливо сільського) із обмеженням громадянських прав та свободи віровизнання русинів в Польщі і розглядаючи цю проблему в ретроспективі з XIV до середини XIX ст.¹

З 60-х років XIX ст. велика кількість праць, присвячених історії релігійних установ Волині, була опублікована на сторінках "Волинских епархиальных ведомостей". Численні історичні розвідки про минуле волинських монастирів частково торкалися і їхнього майнового забезпечення². Аналогічна інформація наводилась у виданому П.Батюшковим історичному описі Волині, який спільними зусиллями підготували професори Київської духовної академії М.Петров та І.Малишевський³. Підсумком всіх накопичених на той час даних щодо історії церков, приходів та монастирів Волинської єпархії стало дослідження М.Теодоровича⁴, яке і на сьогоднішній день слугує основним довідником з історії релігійних інституцій Волині. Історії православної церкви на Волині та Київщині були присвячені праці А.Хойнацького, І.П'ятницького, Ф.Ільїнського⁵.

¹ Pocię J. Zbiór wiadomości historycznych i aktów dotyczących dziejcin kościelnych na Rusi, powaga Metryk Królewskich koronnych i litowskich, tudzież dekrétów roty rzymskiej, zbioru praw wolunina legum zwanych, i innych wiarogodnych documentow...-Warszawa, 1845.-104 s.

² Петров Н. Краткие сведения о православных монастырях, в настоящее время не существующих // Волинск. епарх. вед. 1867-68, №2.-С.32-40; №3.-С.49-58; №4.-С.59-71; №5.-С.91-97; №6.-С.91-97; №7.-С.102-107; №8.-С.135-148; Петроговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубие Волинской губернии, основанные князьями Острожскими // Волинск. епарх. вед. 1880.-№28-29.-С.1265-1286; №31.-С.1374-1390; №32.-С.1438-458; №34.-С.1537-1554; Кудринский Ф. Мелецкий монастырь. Исторический очерк // Волинск. епарх. вед. 1887.-№5.-С.140-148; Теодорович Н.И. К истории Колодаженского монастыря некогда существовавшего на Волини // Волинск. епарх. вед. 1895.-№22.-С.728-739.

³ Батюшков П.Н. Волянь: Исторические судьбы Юго-Западного края.-СПб., 1888.-416 с.

⁴ Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии.-Т.1-5.-Почаев, 1888-1903.

⁵ Хойнацкий А.Ф. Очерки из истории православной церкви и благочестия на Волини.-Житомир, 1878.-208 с.; Ильинский Ф. Внешнее состояние православия на Волини.-Почаев, 1892.-304 с.; Пятницький И. Очерк истории Киевской митрополии в период времени её отдельного существования от митрополии Московскоі (1459-1686).-Могилів, 1891.-402 с.

В цей же час різні питання історії церкви в Україні порушувались на сторінках "Киевской старины", "Трудах Киевской духовной академии", "Киевских епархиальных ведомостей", "Трудах Подольского епархиального историко-статистического комитета"¹. Згадана тематика висвітлювалась також у працях російських істориків І.Чистовича та П.Карашевича².

Насамперед дослідників приваблювали теми загальнорелігійного та краснавчого характеру. Роль окремих історичних діячів та церковних установ в релігійному русі цього періоду вивчали С.Голубев, М.Костомаров, К.Божовський, П.Лебединцев, П.Голубовський та ін. Однак, незважаючи на важливість даних праць для розробки різноманітних аспектів церковної історії, питання землеволодіння та економічного життя церкви було відображене в них лише на рівні фіксації окремих документальних згадок тих чи інших мастиностей.

Розвиток соціально-економічної тематики та дослідження проблем, що стосувались церковного землеволодіння й господарства, з середини XIX ст. значною мірою пов'язувалися з діяльністю Київської археографічної комісії (Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі), до пріоритетних напрямів роботи якої належало також написання монографій на основі опрацьованих джерел. Першою спробою дати історичну оцінку майнового розвитку православної церкви в Україні

¹ Голубев С. Западно-русская православная церковь при митрополите Петре Могиле // Киевская старина. 1898. -Т.60. -С.1-34, 240-264, 397-420; -Т.61. -С.26-50, 202-221, 309-356; його ж : Киево-Печерская обитель в XVI и начале XVII столетия // Киевские епарх. вед. 1876. -№1. -Отд.2. -С.1-107; Троицкий П. Киево-печерский пустынно-Николаевский монастырь // ТКДА. 1878. -№9. -С.590-636; №12. -С.527-579; Сединский Е. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии // Тр. Подол. епарх. ист.-стат. ком. 1895. -Вып.7. -XXII, 611 с. та інші.

² Чистович И.А. Очерк истории западно-русской церкви: В 2-х частях. -СПб., 1882-1884. -Ч.1-2; Карашевич П.И. Очерки истории православной церкви на Волыни. -СПб., 1855. -157 с.

була праця І.Іванішева, опублікована у передмові до 1-го тому 1-ої частини "Архива Юго-Западной России". Негативне сприйняття даного аспекту матеріального буття церкви зумовлювалось думкою, що багаті церковні маєтки та королівське право подавання "духовних хлібів" в другій половині XVI ст. стали головною причиною розладу в православній ієрархії і в кінцевому результаті сприяли поширенню унії в цьому краї, а отже єдиним наслідком "благих намірів благочестивих фундаторів", які пожертвували численні маєтки для благоустрою єпископій, монастирів та церков, було "велике зло для православної церкви"¹. Протилежну позицію щодо ролі земельної власності в історії церкви та українського суспільства обстоював М.Владимирський-Буданов, розглядаючи дане питання в правознавчому ракурсі. На думку дослідника, ця частина земельної власності мала велике значення для загальноісторичної долі України, оскільки православна церква, на основі якої в XVI-XVII ст. "гуртувалась міць національної свідомості", саме зі своїх маєтностей черпала силу у своїй боротьбі за існування². Частинове висвітлення у виданнях Київської археографічної комісії знайшла тема церковних селян. Зокрема, її побіжно торкався І.Новицький, зауваживши, що в церковних маєтностях розшарування селянських господарств та феодалний визиск були меншими, ніж у приватних, однак, незважаючи на "видиму м'якість відносин" релігійних установ та їхніх підданих, в першій половині XVII ст. спостерігалось стрімке зростання економічної залежності селян, зумовлене збільшенням тягара відробіткової ренти³.

Широке коло питань, пов'язаних з історією церкви порушувалось на сторінках "Чтений в историческом обществе Нестора-летописца". Проблема церковно-монастирського землеволодіння та ставлення до нього

¹ АрЮЗР.-Ч.1.-Т.1.-К.,1859.-С.15.

² Владимирский-Буданов М.Ф. Церковное имущество в Юго-Западной России XVI века // АрЮЗР.-Ч.8.-Т.4.-К.,1907.-С.16.

³ Новицкий И.П. Содержание актов о крестьянах // АрЮЗР.-Ч.6.-Т.1.-К.,1876.-С.1-164.

гетьманської влади підіймалась у статтях О.Лазаревського. Його "відмітною рисою" історик вважав ту обставину, що "після звільнення Малоросії від польської влади" поземельні акти монастирів не були "скасовані козацькою шаблею", а їхні володіння навіть збільшилися за рахунок перерозподілу власності католицької церкви¹.

Наприкінці XIX - на початку XX ст. помітну роль у вивченні церковно-релігійної проблематики починають відігравати Волинське церковно-археологічне товариство і Товариство дослідників Волині, видавничими органами яких були "Волинский историко-археологический сборник" й "Труды Общества исследователей Волини". Значним внеском у розробку питань соціального та правового розвитку Волині стало дослідження О.Фотинського щодо історії монастирського селянства, документальною основою якого послуговував архів Дерманського монастиря (переважно вже другої половини XVII - XVIII ст.)².

Подібна тематика частково висвітлювалась також в російській історіографії, де значного розвитку набули правознавчі студії церковної власності. Як правило, проблема розглядалась як з точки зору церковного, так і громадянського права. Такими, зокрема, були праці Б.Утіна, В.Мілютіна, М.Горчакова, присвячені історико-юридичним спостереженням за еволюцією інституту земельної власності російської церкви. Тема церковного майна побіжно порушувалась в монографії В.Біднова, в якій основну увагу було сфокусовано на правовому статусі православної церкви в Литві та Польщі³.

В польській історичній літературі дана проблематика розглядалась переважно маргінально. Виняток становила праця О.Яблоновського

¹ Лазаревский А.М. Акты по истории землевладения в Малороссии (1630-1690)/ ЧИОНЛ.1890.-Кн.4.-С.85-135; його ж : Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии/ЧИОНЛ.1891.-Кн.5.-С.49-93.

² Фотинский О.А. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волини // Труды общества исследователей Волини.-Т.3.-Житомир,1910.-С.1-46.

³ Биднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina legum).- Екатеринбург,1908.-510 с.

"Zrodla dziejowe", де широко використовувались документальні матеріали, що стосувались українських земель, наводилась характеристика майнового забезпечення духовенства обох конфесій та ставились на облік виявлені на той час мастності духовних інституцій Київщини і Волині. Картографічним результатом роботи Яблоновського став складений ним атлас землеволодіння південно-руських земель Речі Посполитої¹.

Дослідження економічних аспектів діяльності церкви продовжувались також у радянський період. В 20-х роках вітчизняна історіографія зберігала об'єктивний характер. Зокрема, цим відзначалась розвідка О.Грушевського "Господарство Київської митрополії та монастирів в XVI ст." ("Україна", 1924.-Кн.3.-С.14-24), де зверталась увага на специфіку формування церковного землеволодіння, наслідком якої стала роздробленість церковної власності та суттєві відмінності у розкиданих на великій території церковних мастках, а також виділялись зумовлені цим особливості сільськогосподарської діяльності релігійних установ. Наприкінці 20-х років розробка релігійної проблематики була цілком підпорядкована атеїстичній пропаганді, значна роль у якій відводилась саме господарській діяльності церкви. Так, у праці В.Фаворського згаданий аспект існування релігійних інституцій висвітлювався з позицій поширеної на той час в радянській історіографії теорії "торгового капіталізму". З наміром викрити "хижацький характер" церкви її економічній діяльності приписувались гіпертрофовані риси капіталістичного розвитку. Очевидним перебільшенням було й твердження, що "духівництво було не чим іншим, як частиною української буржуазії"².

На початку 30-х років до питання церковного землеволодіння звертався І.Крип'якевич в студіях про державу Б.Хмельницького. Він відзна-

¹ Atlas historyczny Rzeczy Pospolitej Polskiej. Epoka przelamu wieku XVI-go na XVII-sty. Dz.2: Ziemię Ruskie Rzeczy Pospolitej / Oprac. A.Jablonsky.-Warszawa; Wiedeń, 1899-1904.

² Фаворський В.Л. Церква та національний рух на Україні в XVI-XVII ст.-Харків-Київ, 1929.-124 с.

чив, що взаємини православної церкви та козацької держави в період Визвольної війни були позначені обопільною зацікавленістю¹. Значно ширше ця тема розкривалась у його монографії "Богдан Хмельницький" (-К., 1654), де в ході аналізу соціально-економічного розвитку України напередодні та під час Визвольної війни приділялась увага і стану церковного господарства, а саме монастирському землеволодінню й активній позиції гетьмана та старшини в захисті феодалних прав церкви.

В контексті загальної історії селянства України доби феодалізму висвітлював окремі моменти життя церковного селянства, переважно монастирських підданих, І.Бойко. Порівнюючи становище селян у маєтках духовних та світських землевласників, історик зробив висновок, що "феодалні повинності в монастирських володіннях майже не відрізнялись від повинностей у приватних маєтках", оскільки принципи організації феодалного монастирського господарства були ті самі, що й державних чи приватновласницьких господарств. Однак недостатньо обґрунтованим здається твердження, що в даний період "система регламентації в них селянських повинностей відзначалась особливою чіткістю, а нагляд за роботою... поставлений був значно суворіше, ніж у приватних та державних маєтках"².

В 60-80-х рр. з'являється ряд праць, в яких прослідковувались особливості економічного життя окремих церковних установ, переважно у більш пізні періоди. Такими, зокрема, були роботи В.Андрієвського, В.Криютуна, В.Шиденка³. Економічний стан католицьких та уніатських єпископських маєтків на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст.

¹ Крип'якевич І.П. Студії над державою Б.Хмельницького // Записки НТШ.-Т.151.-Львів, 1931.-С.143.

² Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI-першій половині XVII ст.-К., 1963.-С.247.

³ Андрієвський В.П. Про Почаївську лавру.-К., 1960.-40 с.; Криютун В.М. За мурами лаври.-К., 1979.-80 с.; Шиденко В.А. Лавра-крупнейший капиталист эксплуататор // Прада о Киево-Печерской лавре. Сб. статей.-К., 1990.-С.22-50.

розглядав А.Зінченко¹. Господарське життя монастирів, масштаби й форми визиску монастирського селянства та прояви його соціального протесту на Лівобережжі 30-80-х років XVIII ст. послугували темою досліджень В.Мордвинцева². Питань соціально-правового статусу монастирського селянства торкався в своїх роботах О.Гуржій, аналізуючи еволюцію феодалних відносин на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст.³

Зняття ідеологічного табу викликало в 90-х рр. посилення інтересу до церковної тематики. Першим комплексним дослідженням господарської діяльності церкви та її місця в соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII - першої половини XIX ст. стали праці О.Крижанівського⁴. З'явилась низка монографій та статей, в яких церква розглядалась як складова процесів українського державотворення середини XVII ст.; зверталась увага на різні сторони взаємин церкви та гетьманської влади⁵. Спостерігається виразна тенденція виходу досліджень економічних аспектів діяльності церкви за межі моралізаторських рамок⁶.

¹ Зінченко А.Л. Католицькі та уніятські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // УДЖ.-1984.-№1.-С.98-104.

² Мордвинцев В.М. Торгово-промислове підприємництво монастирей Лівобережної України в XVIII в.ек.-К.,1988.-47 с.; його ж: Соціально-економічне положення і антифеодална боротьба монастирських крест'ян Лівобережної України в 30-80-х гг.XVIII в.: Авторсф.дис.,...канд.ист.наук.-К.,1980.-24 с.

³ Гуржій А.И. Эволюция феодалных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII века.-К.,1986.-134 с.

⁴ Крижанівський О.П.Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII - першої половини XIX ст.-К.,1990.-128 с.; його ж: Традиційні джерела церковних доходів на Правобережній Україні у XVIII ст. // Вісник Київ. університету. Істор. Науки.-К.,1990.-Вип.32.-С.53-58.

⁵ Плохій С.М. До історії формування політичного секуляризму на Україні (Богдан Хмельницький та Сильвестр Косов) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму та Реформації.-К.,1991.-76-91; Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648-1654) // Феодалізм на Україні.-К.,1990.-С.52-65; Смілій В.А.,Степанков В.С. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет.-К.,1993.-504 с.; Харишин М.В. Богдан Хмельницький і Українська православна церква //УДЖ.1995.-№4.-С.92-100; №5.-С.57-66.

⁶ Ричка В.М. Про джерела та основні етапи формування церковно-монастирського землеволодіння у Південній Русі (друга половина XI-XVI століття) // Феодалізм на Україні.-С.3-13; Ульяновський В.І.,Крижанівський О.П.,Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : Навчальний посібник: В 3-х кн.-К.,1994.

Важливе місце посідала економічна історія церкви в дослідженнях російських істориків. Зокрема, науковий доробок Б.Флорі, В.Пашуто, А.Новосельцева, Я.Щапова, І.Будовніца, Я.Водарського та інших має безперечне значення для розуміння базисних явищ розвитку як господарства окремих церковних установ, так і церковної економіки в цілому, еволюції способів матеріального забезпечення та соціального розвитку в мастах церкви на території Російської держави.

Починаючи з 60-х років, дана тематика знаходилась в центрі особливої уваги польських дослідників. Однак, як правило, їхні історичні розвідки обмежувались етнічними кордонами Польщі та католицькими релігійними установами. Серед праць польських вчених, в кою наукових інтересів яких входили українські землі, особливо слід відмітити роботи К.Ходиницького, Т.Трайдоша, Л.Круліка та Г.Литвина.

Таким чином, незважаючи на те, що дана проблематика в різний час опинялась в полі зору істориків, ступінь її дослідження не може вважатись задовільним. Фрагментарність та тенденційність існуючої з цього питання літератури спонукає до його перегляду і поглибленого вивчення за рахунок розширення документальної бази.

Джерельна база дослідження складається з комплексу неопублікованих матеріалів та археографічних публікацій. Найбільша кількість документів з даної тематики міститься у багатотомних серіях видань Київської, Віленської та Петербурзької археографічних комісій: "Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов"-Т.1.-К.,1898; "Архив Юго-Западной России".-К.,1859-1907.-Ч.1.-Т.1,6;-Ч.6.-Т.1;-Ч.7.-Т.1, 2;-Ч.8.-Т.4; "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России".-Вильно,1863-1878.-Т.1-3,5,10; "Акты, издаваемые Комиссией, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильно".-Вильно, 1865-1908.-Т.2,3,11,12,14,16; "Акты, относящиеся к истории Западной

России, собранные и изданные археографической комиссией".-СПб.,1846-1853.-Т.1-5.

Важливе значення мають публікації документів ватиканських архівів: "Monumenta Ucrainae Historica".-Roma,1971.-Vol.IX-X, підготовані А.Великим збірки: "Documenta Pontificum Romanorum historia Ucrainae illustrantia"-Roma,1953-Vol.1; "Epistolae metropolitanarum"-Roma,1956.-Vol.1-2; "Litterae Episcoporum Historia Ucrainae illustrantes".-Roma,1972-1973.-Vol.1-2.

Значний масив документів опрацювали і видали Ф.Леонтович, М.Довнар-Запольський, П.Жукович. Частина матеріалів з даної теми надрукована в додатках до праць С.Болжовітінова, О.Фотинського, С.Голубева.

В даному дослідженні використані також документальні збірки: "Pamiętniki Albrechta Stanisława X. Radziwiłła kanclerza W. Litewskiego, Wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego".-Poznan, 1839; "Pamiętniki Panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza".-Warszawa, 1846; "Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. rijkarow w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego".-Petersburg,1860.-Т.2-3; "Історія України в документах і матеріалах"-К., 1941-Т.3; "Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы": В 3-х томах.-М.,1953; "Документи Богдана Хмельницького (1648-1657)"-К.,1961.

В процесі роботи над даною темою автору вдалось виявити і ввести в науковий обіг нові документальні матеріали, які зберігаються в архівосховищах України, Росії та Польщі. Зокрема, матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Кисві (ф.4, 11, 24, 25, 130, 159, 221, 223, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2077, 2078, 2092, 2097, 2205, 2229), Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ф. 9), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (збірка О.Лазаревського, збірка Церковно-Археоло-

гічного музею), Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (ф.823 - Канцелярія західно-російських митрополитів), Архіву Головного Актів Давніх у Варшаві (Archiwum Warszawskie Radziwillow, dz. V, VIII; Archiwum Zamoyskich; Zbiór rękopisow z Biblioteki Przewodzieckiego; Tzw. Metryka litewska, dz. IV, V, IX).

Використані у дослідженні документи представляють всі основні види історичних джерел. За видовою ознакою та тематикою вони можуть бути поділені на такі групи: 1) законодавчі та регламентаційно-правові акти (королівські привілеї, гетьманські універсали, сеймові постанови тощо); 2) публічно- та приватно-правові акти (земельні привілеї-данини та їх підтвердження, майнові угоди, заповіти, судова документація); 3) фіскальні матеріали (податкові реєстри, квіти, інвентарні описи маєтків); 4) матеріали до історії конфесійного життя (документація релігійних установ, офіційна кореспонденція та приватне листування церковних діячів); 5) документи господарського характеру (митні книги, книги прибутків і витрат); 6) наративні джерела (літописи, хроніки).

Мета дисертації полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів та наукових розвідок з'ясувати засади і виявити особливості економічної діяльності православної церкви на території Правобережної України в другій половині XVI - першій половині XVII ст. Для реалізації мети дослідження дисертант ставить перед собою такі основні завдання:

- дослідити шляхи формування та обсяг церковної земельної власності у другій половині XVI століття;
- розкрити вплив Берестейської унії 1596 р. на зміну правового та економічного статусу православної церкви та визначити роль майнового питання у міжконфесійних відносинах постберестейського періоду;
- з'ясувати наслідки легалізації православної церкви для відновлення її економічного потенціалу;

- показати вплив подій Визвольної війни українського народу на церковне землеволодіння та місце майнових проблем у взаєминах українського православного духовенства і гетьманської адміністрації;
- визначити чисельність та соціально-економічні характеристики церковного селянства;
- встановити значення традиційних джерел прибутку в структурі церковних надходжень;
- висвітлити рівень розвитку сільськогосподарського й промислового виробництва в церковних мастках та вагу торговельно-грошових операцій в економічній діяльності церкви;

Методологічну основу становить принцип історизму. Дослідження здійснене на основі загальнонаукових методів аналізу та синтезу, узагальнення, системно-структурного підходу, а також таких спеціальних методів історичного дослідження як аналіз документів, історична реконструкція, порівняльно-історичний та проблемно-тематичний.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що автор на підставі широкого кола опублікованих та нововиявлених архівних матеріалів робить спробу комплексного вивчення економічної діяльності православної церкви на терені Правобережної України (переважно Київського та Волинського воєводств) в другій половині XVI - першій половині XVII ст., яка до цього часу не була предметом спеціальних наукових студій. В роботі показано вплив основних подій політичного та релігійного життя даного періоду на шляхи формування й обсяги земельної власності церковних установ. Розглянуто питання кількісного складу, майнового розшарування та повинностей церковних селян. Проаналізовано структуру доходів церкви, методи господарювання та форми її економічної діяльності.

Науково-практичне значення дисертації полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії України й монографічних досліджень з церковно-релігійної тематики,

для вивчення широкого кола проблем, пов'язаних з соціально-економічним розвитком українського суспільства другої половини XVI - першої половини XVII ст., а також для підготовки навчально-методичних, історико-красознавчих, науково-популярних праць та в практичній викладацькій діяльності.

Основні положення дисертації, які виносяться на захист:

- активізація процесу накопичення церквою нерухомого майна, яка спостерігається з кінця XV і протягом XVI ст. дозволила деяким релігійним установам зосередити в своїх руках значні земельні ресурси;
- в другій половині XVI ст. ряд великих духовних феодалів шляхом купівлі земель формують компактні земельні масиви, більш придатні для господарського освоєння ніж традиційно роздроблені церковні маєності;
- економічне ослаблення православної церкви, яке було наслідком зміни її правового статусу в перші десятиліття після Берестейської унії 1596 р., найвиразніше прослідковувалось у Волинському воєводстві, однак на Київщині, заручившись підтримкою козацтва, вона продовжувала зберігати значний економічний потенціал;
- зосередження в розпорядженні церкви великих земельних володінь та значної кількості залежних селян дозволили їй у другій половині XVI-першій половині XVII ст. провадити самостійну економічну діяльність, результатом чого стало зменшення ваги традиційних надходжень у структурі її сукупних прибутків;
- для економічної діяльності церкви даного періоду було характерним зростання значення товарно-грошових операцій та орієнтація значної частини церковних господарств на товарне виробництво, в зв'язку з чим набуває розвитку фільваркова система господарювання;
- функціонування церковних господарств забезпечувалось за рахунок праці залежних селян, правове та економічне становище яких та обсяги повинностей в цілому співпадали як з регіональними особливостями, так

і з загальними тенденціями соціально-економічного розвитку України зазначеного періоду;

- події Визвольної війни значною мірою сприймалися церковними ієрархами через призму їхніх корпоративних та економічних інтересів, а майнове питання посідало вагомe місце у взаєминах українських православних кіл та гетьманської адміністрації, яка намагалась вирішувати його як на рівні захисту інтересів окремих церковних установ, так і в загальнорелігійному контексті.

Реалізація, апробація та публікація результатів. Основні положення і результати дослідження апробовані шляхом участі в ряді міжнародних і вітчизняних наукових конференцій та історичних читань зокрема: на засіданнях П'ятого та Сьомого Міжнародних круглих столів "Історія релігій в Україні" (Львів, 1995, 1997), науковій конференції "Українська козацька держава: Історія та культура" (Біла Церква, 1995), міжнародній науковій конференції "Богдан Хмельницький та його доба" (1995), П'ятих Всеукраїнських козацьких читаннях "Українська держава: Витоки та шляхи історичного розвитку" (Київ-Черкаси, 1995) та у восьми авторських публікаціях.

Структура дисертації обумовлена логікою дослідження, відповідає його меті та основним завданням. Праця складається із вступу, трьох розділів, закінчення, додатків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг тексту становить 175 стор.

Короткий зміст дисертації

У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, визначено його предмет, хронологічні межі та методологічні засади, сформульовано мету й основні завдання, проаналізовано ступінь наукової розробки даної проблематики та джерельну базу, вказано науково-практичне значення дисертації.

У першому розділі "Землеволодіння православної церкви в другій половині XVI - першій половині XVII ст." розглянуто комплекс питань,

пов'язаних із особливостями формування та обсягом церковної земельної власності у XVI ст., а також із майновим станом православної церкви в період після Берестейської унії та на початковому етапі Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького.

Відзначено, що у XVI ст. продовжувався процес накопичення православною церквою нерухомого майна, активізація якого спостерігалась з кінця XV ст. Формування земельної власності в даний період відбувалось переважно традиційним "безвідплатним" шляхом - через отримання нерухожості у вигляді надань від приватних осіб. Кількісне збільшення земельних надань в другій половині XVI ст. певною мірою було пов'язане з активізацією ролі представників деяких магнатських родин, середньої шляхти та міського населення у релігійному русі. Водночас прослідковується тенденція до зростання земельного фонду церкви за рахунок купівлі земель. Скуповуючи суміжні з церковними маєтностями земельні угіддя, ряд релігійних установ (насамперед митрополіча кафедр та заможні київські монастирі) формують компактні земельні масиви, які були більш придатними для господарського освоєння, ніж роздроблені і розкидані в різних географічних зонах, в силу специфіки свого формування, земельні ресурси церкви.

Основна кількість церковного земельного майна у Волинському воєводстві зосереджувалась у власності двох волинських єпископій та ряду монастирів. Зокрема, Луцько-Острозька єпископія володіла 31 селом та 2 містечками, Володимиро-Берестейському владичтву належало 27 сіл та 2 містечка у Володимирському та Луцькому повітах, 2 села та землі у Берестейському воєводстві. Крім того, земельну власність православної церкви на Волині складали близько 70 монастирських сіл.

Важливе місце в структурі церковного землеволодіння посідали монастирські маєтності також у Київському воєводстві, де протягом XVI ст. джерела фіксують назви понад 30 сіл Київського Пустинно-Миколаївського монастиря, близько 40 - Києво-Печерського та близько 10 сіл ін-

ших монастирів. В цьому ж регіоні знаходилась частина майна Київської митрополії (17 сіл). (Див. дис.: с.34).

Показано, що впровадження церковної унії негативно вплинуло на темпи росту земельної власності церкви східного обряду. За сприяння державної влади греко-католицька церква заволоділа значною частиною церковної власності. Найбільш відчутними ці зміни були на Волині, де уніатам належали Луцько-Острозька та Володимиро-Берестейська єпископії, а на початок 30-х років завдяки підтримці деяких магнатських родин - більша частина маєностей монастирів. (Див. дис.: с.50-53).

З'ясовано, що послаблення економічних позицій православної церкви спостерігалось також і на Київщині, де основна боротьба між православною та греко-католицькою церквами розгорнулася за право контролю над Києво-Печерським та Пустинно-Миколаївським монастирями та їхнім майном. Однак в цьому регіоні православна церква продовжувала зберігати потужний економічний потенціал, що значною мірою пов'язувалось з активною позицією козацтва в захисті церковного майна. (Див. дис.: с.46-47,49-50).

Реальна можливість легітимного розв'язання міжконфесійного конфлікту відкрилась перед православними після смерті Сигізмунда III. Зацікавлений у підтримці православних депутатів на сеймах, які передували його коронації, Владислав IV посприяв задоволенню їхніх вимог щодо повернення православної церкві статусу офіційної. Підписані 1-го листопада 1632 р. "Пункти для заспокоєння обивателів грецької віри", а також виданий за згодою сейма "Диплом" (15 березня 1633 р.) фактично легалізували православну церкву й визначили механізм вирішення майнових суперечок православних з греко-католиками.

Законодавчі акти 1632, 1633 та 1635 рр. не стали гарантією вирішення всіх породжених Берестейською унією проблем, проте в кінцевому результаті разом з легалізацією православної церкви вони призвели до її економічного посилення. Частково були відновлені позиції православ'я

на Волині, де з 1638 р. православний владика отримав повні права на Луцько-Острозьку єпископію та її володіння. Передача православним Видубицького монастиря і Софіївської кафедри з митрополічними маєтностями дозволила остаточно витіснити уніатську церкву з Київщини. Зміцнення економічних позицій православної церкви в цей час обумовлювалось також збільшенням числа земельних надань від приватних осіб. На період після 1632 р. припадає переважна більшість фундушів, отриманих церковними установами в першій половині XVII ст. на Правобережній Україні. (Див. дис. : с. 72).

В розділі зроблено висновок, що події Визвольної війни значною мірою сприймалися церковними ієрархами через призму їхніх корпоративних та економічних інтересів. Вагому роль у взаєминах українських православних кіл та гетьманської адміністрації відігравало майнове питання. Причини майнового характеру спонукали чернечі обителі, земельні володіння яких опинились в епіцентрі повстання, ще на його початковому етапі звернутись до Б.Хмельницького за допомогою у захисті монастирської власності. (Див. дис.: с.77-78).

Зближення козацької та київської православної верхівки зумовлювалось обоюдною зацікавленістю: з одного боку, підтримуючи церкву і зміцнюючи її позиції, гетьманська влада забезпечувала свою легітимність і певною мірою створювала ідеологічні засади свого існування, з другого - представники постмогилянського православ'я, які тривалий час в захисті своїх станових інтересів покладались на польський уряд, переюнані успіхами повсталих, делегують ці повноваження гетьманській адміністрації.

Військові невдачі 1651 р. та здача Києва негативно вплинули на ставлення вищої православної ієрархії до гетьманської влади, показавши, що орієнтація на козацчину може бути небезпечною для церкви.

У другому розділі "Церковне селянство" підіймаються питання соціально-економічного розвитку в церковних маєтках. З огляду на те, що функ-

ціонування церковних господарств забезпечувалось за рахунок праці залежних селян, особливу увагу приділено аналізу чисельності церковних підданих, їхньої майнової диференціації та розмірів повинностей.

Визначено, що в другій чверті XVII ст. у володіннях церкви в Волинському воєводстві проживало ~4,6 % населення даного регіону (Див. дис.: с.95)

Зроблено висновок, що наприкінці другого десятиліття XVII ст. основу частину населення церковних маєтків становили піддані католицької та греко-католицької церков, і лише 4,4 % церковних селян належали православної. Співвідношення кількості димів в маєтностях православної та греко-католицької церков дещо змінилось лише у 30-х роках, разом із передачею православної церкви одного з найбагатших на Волині - Жидичинського монастиря (1633-1638, 1650-1652), а з 1638 р. - маєтностей Луцької єпископії.

Підраховано, що більш вагомою частка церковних підданих була у структурі населення Київського воєводства, де, згідно подимним реєстрам 1634, 1640 рр., вона складала 6,6 % від загального числа димів. Співвідношення церковних підданих виглядало тут на юрність православної церкви. Зокрема, в маєтках православної церкви нараховувалось 3139 димів, католицької - 1165. (Див. дис.: с.97-98).

Як свідчать матеріали дослідження, правове й економічне становище церковного селянства та міра соціального визиску в церковних маєтках в цілому співпадали як з регіональними особливостями, так і з загальними тенденціями соціально-економічного розвитку України зазначеної доби. Так, наприклад, більш пізня поява фільваркового господарства в Київському воєводстві в порівнянні з Волинським зумовлювала те, що відробіткова рента не набула тут таких значних розмірів як на Волині. До середини XVII ст. в Київському воєводстві переважають грошова рента та натуральні повинності. (Див. дис.: с.104-106).

Майнове становище церковного селянства характеризувалось загальною тенденцією зменшення земельних наділів, що пояснювалось не лише економічною політикою церкви, а й значним зростанням чисельності церковних селян. Це виразно прослідковується на прикладі Дерманського та Жидичинського монастирів з кінця 20-х до кінця 40-х років. Як свідчать архівні матеріали, високий відсоток малоземельних та безземельних підданих є характерним для церковних маєтностей в Київському воєводстві, де ця категорія сягала 38 %. На кількості таких селян позначався також і загальний економічний стан країни. Із розвитком фільваркового господарства та промислового виробництва цей прошарок селянства значно збільшувався. В розділі також звертається увага на привілейовані категорії церковних підданих - бояр (шляхетського та нешляхетського походження), які виконували окремі послуги, адвокатські або кур'єрські, не сплачуючи при цьому грошової або натуральної ренти. (Див. дис.: с.112-114).

Третій розділ "Церковне господарство в другій половині XVI - першій половині XVII ст." присвячено дослідженню структури церковної економіки. Відзначено, що зосередження у руках церкви великих земельних володінь та значної кількості залежних селян дозволило їй у другій половині XVI - першій половині XVII ст. провадити самостійну економічну діяльність, в зв'язку з чим зменшується вага традиційних надходжень у структурі її сукупних прибутків. Найвиразніше ця тенденція прослідковувалась на прикладі митрополії, єпископії та заможних монастирів. Водночас вона не поширювалась на парафіяльне духовенство, оскільки такі статті надходжень як десятини та плати за обрядові послуги разом із прибутками від собистого господарства становили основне джерело його забезпечення. (Див. дис.: с.119-120).

Організаційні засади та форми господарської діяльності церковних установ, як правило, зумовлювались обсягом земельних ресурсів, кількістю залежних селян, які населяли маєтності, історико-геогра-

фічними та економічними особливостями розвитку районів їх локалізації.

Зроблено висновок, що характерною рисою великих церковних господарств Волині була порівняно рання орієнтація на товарне виробництво, що цілком узгоджувалось із загальною тенденцією розвитку економіки цього регіону і пояснювалось як високим рівнем землеробської культури, так і близькістю торгових шляхів. Значного поширення в господарствах церкви на Волині набуває фільваркова система господарювання. Натомість в церковних маєностях Київщини фільваркове господарство починає розвиватись переважно вже у першій половині XVII ст. і в даний період не відзначається такими обсягами як на Волині. (Див. дис.: с.136).

Значний вплив на систему церковного господарювання справила роздробленість та віддаленість маєностей, що було специфічною ознакою церковного землеволодіння. В зв'язку з цим у маєностях церкви особливо поширеними стали лісові та сільськогосподарські промисли, які часто носили сезонний характер, не потребували великих затрат праці і постійної робочої сили. (Див. дис.: с.137-139).

Як показує аналіз розвитку в церковних маєтках промислового виробництва, його масштаби значно поступались обсягам підприємницької діяльності релігійних установ більш пізнього періоду, однак і в цей час церква займала досить активну економічну позицію, впроваджуючи в своїх маєностях паперове та залізобудівне виробництво. (Див. дис.: с.141-143).

З'ясовано, що для економічної діяльності церкви даного періоду було характерним суттєве зростання значення товарно-грошових операцій, зумовлене товаризацією церковного господарства. Збільшуються обсяги та різноманітність форм лихварської діяльності, яка еволюціонує від беззаставних видів позики до т.зв. "відеркафу". Популярним різновидом грошових операцій церкви в цей час була також здача майна в оренду з метою його якомога ефективнішого використання. (Див. дис.: с.162-165)

У Заключенні підсумовано результати дослідження, сформульовано висновки, що впливають з розглянутої теми.

З другої половини XVI - першої половини XVII ст. фактично розпочинається розвиток церковної економіки, яка стала можливою завдяки зосередженню в руках церкви значної кількості земель та залежних селян. В цей час визначились основні чинники та закономірності господарського життя церкви, які позначились на її подальшому функціонуванні в системі соціальних інститутів українського суспільства.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях :

1. Церковне землеволодіння у середньовічній Україні : релігійний та світський аспект // Історія релігій в Україні : тези повідомлень 5 Міжнародного круглого столу. - Львів, 1995. - С.111-113. (0,11 д. арк.)
2. Православна церква як культурна та соціальна складова українського суспільства періоду Визвольної війни//Українська козацька держава: історія та культура. Матеріали наукової конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Б.Хмельницького.- Біла Церква, 1995.-С.12-16. (0,3 д. арк.)
3. Церква в політиці Богдана Хмельницького // Українська козацька держава : витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали П'ятих всеукраїнських козацьких читань. -К., 1996. -С.50-56. (0,5 д. арк.)
4. Дерманський монастир: сторінки історії // Людина і світ. - 1995. - №11-12. -С.30-34. (0,6 д.арк.)
5. Артикули, на які згоди потребуємо від панів римлян, перш ніж до єдності з Церквою римською приступимо (До 400-річчя Берестейської унії) // Людина і світ. - 1996. - № 1-2. - С.34-38. (0,7 д. арк.)
6. Проблема взаємодії культур та Берестейська унія // Український історичний збірник - 95. Наукові праці аспірантів та молодих вчених.- Вип.1.-К.,1997.-С.25-31. (0,6 д.арк.)

Golovata N.A. The landowning and economical activity of the Orthodox Church in the Right-Bank Ukraine in the second half of XVI - first half of XVII centuries.

The dissertation for Candidate of Sciences degree in History. Speciality - 07.00.01 -History of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, Kiev,1997.

The dissertation, based on the wide range of sources, is dealing with the analysis of the peculiarities of the Orthodox Church landowning and economical activity in the Right-Bank Ukraine in the second half of XVI - first half of XVII c. The primary research topics are the structure of church incomes, the forms and methods of the church economical activity. In the wide socioeconomical and sociopolitical context are examined the main components of church economy - landowning and dependent peasantry.

Головатая Н.А. Землевладение и экономическая деятельность православной церкви во второй половине XVI - первой половине XVII ст. на Правобережной Украине.

Диссертация (в виде рукописи) на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - История Украины, Институт истории Украины НАН Украины, Киев, 1997.

В диссертации на основе большого круга источников исследуются особенности землевладения и экономической деятельности православной церкви на Правобережной Украине во второй половине XVI - первой половине XVII вв. Основное внимание сосредоточено на структуре церковных доходов, формах и методах хозяйствования в церковных владениях. В широком социально-экономическом и социально-политическом контексте проанализированы базисные составляющие экономики церкви - землевладение и зависимое крестьянство.

Ключові слова: православна церква, Правобережна Україна, церковне землеволодіння, економічна діяльність, господарство, церковні селяни.

433361

АВ 38.422

Підписано до друку 15.07.97 Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арж. 0,9 Обл. вид. арж. 1,0
Тираж 100. Зам. 414 1997р. Безплатний
Поліграф.-д-ція Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4